

Володимир Омельчук

**УЧАСТЬ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В ОБРАННІ АРХІМАНДРИТА
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ЗА ПРАВЛІННЯ К. РОЗУМОВСЬКОГО**

Відновлення інституту гетьмана та подальші кроки Кирила Розумовського спричинили широкий суспільний резонанс, зумовивши істотну модернізацію політико-правової моделі тогочасної Української держави. Логічним наслідком цих змін була активізація діяльності козацької старшини у різних царинах. Звернемо увагу на намагання К. Розумовського та його оточення повернути прерогативи гетьмана та козацьких адміністративно-судових органів у церковній сфері, зокрема вплив на Києво-Печерську лавру та участь К. Розумовського в обранні лаврського архімандрита.

Характеризуючи міру наукового розроблення проблеми звернемо увагу на дослідження Є. Болховітінова [8; 9] та О. Путра [20]. Окремим аспектам взаємин Лаври з козацькою адміністрацією присвячене дослідження автора цієї публікації [17, 210–215; 18, 165–171].

Традиція легітимізації очільником держави обрання церковних ієрархів, насамперед, монастирських ігуменів та архімандритів, у Гетьманаті почала формуватися вже на початку Української національної революції 1648–1676 рр. Зазвичай, козацький очільник затверджував обрання та наявні прерогативи новообраного ієрарха. Зокрема, Б. Хмельницький універсалом від травня 1657 р. з нагоди обрання Лазаря Барановича чернігівським єпископом застерігав його права на розпорядження маєтностями, які належали єпископству і забороняв їм перешкоджати [16, 175–176]. Російські зверхники змушені були рахуватися з подібними прагненнями козацької старшини навіть у першій пол. XVIII ст. Так, І. Мазепа 10 липня 1706 р. підтвердив призначення Іони Ольховського ігуменом Кам'янського монастиря. Причому цей акт стосувався як адміністративної світської влади архімандрита (керування майном монастиря, млинами, селами, земельними ділянками та іншими угіддями), так і повноважень у духовній сфері [7, 484–485]. У 1683 р. помер архімандрит Києво-Печерської лаври і управитель лаврської друкарні Інокентій Гізель, який відзначився своєю продержавницькою позицією ще під час переговорів Москви та Чигирини у 1654 р. І. Самойлович, узгодивши свої дії з московським патріархом Іоакимом, намагалися поставити на звільнене місце «свою» людину. Проте, Варлаам Ясинський не виправдав їхніх очікувань і посвяту прийняв її з рук чернігівського архієпископа. Архімандрит затягував поїздку до Москви і для затвердження цієї посвяти. Проте, згодом Ясинський змушений був поступитися [11, 58]. 16 квітня 1688 р. московський патріарх Іоаким видав йому грамоту про перепідпорядкування Печерського монастиря. 31 травня 1688 р. це підтвердила царська грамота [9, 46]. З 1734 р. з відома і за згодою гетьмана Д. Апостола не лише священники, а й дякони могли обіймати посади тільки за свідченнями від полковників і зобов'язувалися виконувати повинності [10, 147].

Кроки К. Розумовського стосувалися і духовенства. Для уникнення непорозумінь 23 липня 1751 р. Синод указом роз'яснив, що гетьману надано право управління, не лише світськими, а й духовними особами [19, VI–VII]. При цьому козацькому очільнику довелося зіткнутися з неприхильним, а то й відверто ворожим ставленням широкого загалу до духовенства. Вже у 1751 р. миргородський полковник Ф. Остроградський доповідав К. Розумовському про скарги старшини, посполитих і членів сотенних правлінь на побори грошима та майном духовенства, насамперед приходських священників, за вінчання, поховання тощо. Незаможні віряни змушені були на рік йти на «поповську службу» аби мати змогу укласти законний шлюб. Окремі селяни навіть відписували священникам свої землі. Тому полковник просив гетьмана встановити тарифи за вчинення священниками ритуальних дій [21, 43–44]. Священники стягували чималі гроші за сорокаденні поминання та за вінчання. Розмір суми, яку подекуди вимагали за вінчання, сягав 40–50 рублів. За браком коштів чимало жителів Гетьманату змушені були брати шлюб без церковного вінчання та відмовлятися від належного виконання поховальних церемоній. Козацька старшина бачила у цьому загрозу для суспільної моралі. Згодом подібні скарги козацтва до гетьмана змусили К. Розумовського 16 жовтня 1757 р. з Глухова звернутися

з листом до київського митрополита, просячи припинити здирицтво і вимагання з боку попів. Козацький зверхник просив внески за вчинення ритуальних дій зробити добровільними, а їхній розмір визначати самому пожертводавцеві [1, 1–1зв.]. Принагідно зазначимо, що загал при цьому залишався вкрай набожним. Навіть окремі спадкоємці старшини приймали постриг і ставали ченцями у монастирях. Представники духовенства зберігали тісні родинні зв'язки зі старшинськими родинами [14, 327]. Козацька старшина власним коштом споруджувала церкви. Великим меценатом був і сам К. Розумовський [12, 204].

Згідно з привілеями Києво-Печерської лаври монастир мав право обирати «вільними голосами» трьох кандидатів в архимандрити на звільнене місце. Процедурою була передбачена участь як київського митрополита, так і гетьмана [13, 98]. При цьому практика елекції лаврських ієрархів засвідчує активну роль козацьких очільників. Щоправда, ця роль постійно зменшувалася, у зв'язку із ослабленням окремішності державних інститутів Гетьманату. Так, за участі гетьмана І. Скоропадського була організована процедура обрання у соборній церкві Успіння Пресвятої Богородиці у Москві архимандритом Києво-Печерської лаври Афанасія Миславського 17 липня 1711 р. І. Скоропадському довелося брати участь в організації обрання і наступного архимандрита Іоанікія Сенютовича, яке пройшло у Москві 24 липня 1715 р. У присутності представників гетьмана Д. Апостола архимандритом Лаври обрали Романа Копи 12 червня 1730 р. [13, 137–138].

Після відновлення у 1750 р. інституту гетьмана питання представництва козацької старшини під час обрання церковних ієрархів набуло нового звучання. Представники старшини – генеральний військовий осавул Якубович та переяславський полковий обозний Безбородько разом з духовними делегатами [6, 53], присланими київським митрополитом аблегатом, префектом і учителем богослів'я Георгієм Кониським брали участь в обранні кандидатів на посаду переяславського єпископа, замість померлого Никодима. 22 січня 1752 р. духовенство Переяславського єпископства звернулося до Гетьмана з проханням представити обраних кандидатів на вибір та затвердження імператриці [4, 2–5].

8 жовтня 1751 р. помер архимандрит Києво-Печерської лаври Йосиф Оранський [13, 141]. А вже 23 листопада гетьман одержав розпорядження імператриці про участь в його заміні шляхом обрання. Саме на гетьмана покладалося подання результатів обрання за підписами «всього зібрання» на розгляд Єлизавети Петрівни поряд зі своїм поданням. Тому, відповідні доручення від К. Розумовського отримали генеральний військовий бунчужний Д. Оболонський та бунчуковий товариш Є. Дараган. Цих службовців відправили до київського митрополита Тимофія Щербацького для участі у процедурі елекції. 27 листопада 1751 р. Гетьман надіслав окреме розпорядження до Є. Дарагана. У ньому зауважувалася можливість обрання трьох або й більше кандидатів з монахів Лаври чи інших київських монастирів, які перебували на місці, або відбули до «великоросійських» обителів. Власне процедура передбачала вільне обрання «соборно» у присутності київського митрополита та гетьманських представників. Згодом митрополит окремо повідомив гетьмана про прибуття його посланців. Згідно з імператорською грамотою та дорученням К. Розумовського вони, як його «нарочні», взяли участь у процедурі відбору придатних кандидатів (підтвердження їхнього належного благочестя від братії монастиря тощо). Підписи старшин, разом з іншими учасниками елекції, мали засвідчити відповідність процедури обрання та гідність обраних кандидатів. Останні були представлені гетьману, щоб він міг взяти участь у процедурі обрання, так само як і його антецесори (попередники) [2, 1–1зв.; 4, 2–2зв.]. Представники козацької адміністрації взяли участь у процедурі обрання з кандидатів нового архимандрита Лаври, які пройшли 21 червня 1752 р. у присутності Єлизавети Петрівни та Великої княгині Катерини Олексіївни. Ним став Лука Білоусович, який народився у родині козака у полковому центрі Гадячі, прийняв постриження від архимандрита Романа Копи і упродовж свого перебування у Лаврі обіймав різні посади аж до намісника. На архимандритство Білоусовича посвятив Санкт-Петербурзький архієпископ Сильвестр. Цей вибір імператриця затвердила 10 серпня. На цій посаді Лука Білоусович перебував до 30 березня 1761 р. [9, 150; 13, 141–142]. Та, попри своє козацьке походження, очолюючи Лавру, архимандрит усіляко сприяв розростанню її земельних володінь, що спричинило численні конфлікти, як з іншими монастирями, так і козацькою старшиною. Добре знання Лукою права Гетьманату

та імператорських грамот, здобуте на різних щаблях монастирської ієрархії, дозволило за його архімандритства подбати про зростання впливу Лаври та зміцнення її матеріального статусу. Досвід перебування на посаді писаря став у нагоді новому архімандриту при відстоюванні позицій монастиря в адміністративно-судових органах Гетьманату та зносинах з центральними органами влади імперії.

Смерть Луки Білоусовича, вмілого адміністратора та ревного поборника лаврських позицій змусила духовну та світську влади замислитися над кандидатурою його наступника. Вже 4 лютого 1762 р. у Генеральній військовій канцелярії отримали відповідне повідомлення від 29 січня 1762 р., підписане графом М. Воронцовим. Воно доводило до відома генеральної козацької старшини імператорське розпорядження щодо обрання на місце померлого архімандрита Києво-Печерської лаври Луки соборного старця і начальника Печери преподобного Антонія ієромонаха Зосими Валкевича, що походив з давнього українського старшинського роду. Гетьмана також поінформували, що, після оголошення, ієромонаха мали відправити для посвяти у Санкт-Петербург. Були направлені грамоти до київського митрополита Арсенія та лаврського намісника ієромонаха Никифора з братією [5, 1]. Отримавши цей указ Генеральна військова канцелярія того самого дня про це відрепортувала [5, 3]. Представники адміністрації Гетьманату київський полковник Є. Дараган та бунчуковий товариш В. Туманський взяли участь у процедурі обрання Зосими Валкевича [8, 124], що пройшла 21 травня 1762 р. у Петропавлівській соборній церкві Санкт-Петербурга [13, 142]. 5 липня цього ж року імператриця Катерина II підтвердила для нього ставропігійний статус Лаври [9, 46]. Попри те, що батьком Зосими був бунчуковий товариш Стефан Валкевич і перед ним відкривалися перспективи кар'єрного просування у владних органах Гетьманату, він обрав духовну кар'єру і 6 квітня 1745 р. був пострижений у Лаврі Тимофієм Щербацьким.

Зосима (Захарій) Степанович Валкевич народився 5 вересня 1719 р. у давній козацькій родині у с. Понтусові (Пантуси) поблизу м. Стародуба [9, 150]. Представники родини Валкевичів перебували у XVIII ст. на козацькій службі, насамперед у Стародубському полку. Дід З. Валкевича, Василь, стародубський полковий хорунжий (1661–1669) у 1661 р. отримав від стародубського полковника П. Рославця с. Меженики. Це надання підтвердив гетьманський універсал від 15 червня 1661 р. 23 серпня 1672 р. В. Валкевич отримав гетьманський універсал, 19 січня 1688 р. підтверджений універсалом І. Мазепи, на с. Меженики та ґрунти у с. Пантуси, Зменичі та Буйковщині. Брат З. Валкевича, Іван, у 1742 р. почав службу у Генеральній військовій канцелярії, у 1761 р. був черговим при гетьмані [15, 57].

Принагідно зазначимо, що і надалі вихідці з козацького стану переходили у послух та виявляли бажання стати ченцями у Києво-Печерській лаврі. Ці тенденції поширилися в умовах наступу царату на Гетьманат та скорочення перспектив кар'єрного зростання в козацьких адміністративно-судових органах. Так згідно з імператорським указом з Синоду, надісланим до Лаври 29 червня 1772 р., у чернецтво було дозволено приймати вихідців з козацтва, попередньо звільнених від служби, за відсутності перешкод для цього (наявності дружини тощо). При цьому про таких охочих монастир мав письмово повідомляти Малоросійську колегію, зазначаючи їхнє походження, місце народження (мешкання), орган, який звільнив від служби. Колегія також зверталася для уточнення до полкових канцелярій, а ті – до сотенних правлінь. Тому 25 липня 1772 р. лаврський архімандрит Зосима Валкевич звернувся до Малоросійської колегії, повідомляючи про таких послушників [3, 114] та наводячи про них необхідні дані [3, 115]. 31 серпня своїм розпорядження Малоросійська колегія зобов'язала полкові канцелярії підтвердити правдивість зазначених цими послушниками відомостей про себе, зокрема чи вони перебувають в козацькому званні, мають козацькі ґрунти, відправляють козацьку службу і не мають перешкод щодо звільнення з неї та набуття чернецтва. Це розпорядження розіслали в полкові канцелярії. Останні, отримавши указ колегії, відрепортували про це, зокрема: 7 вересня – Ніжинська полкова канцелярія (отримала указ 5 вересня) [3, 129]; 10 вересня – Стародубська [3, 122], Полтавська [3, 124], Переяславська [3, 129]; 11 вересня – Лубенська (отримала указ 8 вересня [3, 121]) полкові канцелярії.

Тісні зв'язки козацької старшини із духовенством Гетьманату зумовлювали жваве обговорювання нею наболілих церковних проблем. Не випадково, що обмеження права на віль-

не обрання духовних осіб викликало неабиякий суспільний резонанс. У зверненні старшини Гетьманату до Катерини II у 1764 р. з проханням зберегти давні козацькі вольності і права у розділі 6 «Про вільності духовного чину» було наголошено, що духовний чин Гетьманату здавна мав різні з козацькими права і привілеї. Це передбачало вільне обрання духовними і світськими особами церковних ієрархів, зокрема київського митрополита та чернігівського архієпископа, архімандритів. Проте, представники козацької старшини наголосили, що ця процедура дотримувалася лише для Києво-Печерської лаври. Вільне обрання ієрархів відійшло у минуле. На посади ієреїв Синод висував осіб, які у Гетьманаті не постригалися і місцевих порядків та звичаїв не знали. Тому старшина просила зберегти давні права і привілеї духовенства Гетьманату, зокрема на вільне придбання земельних володінь, а також збереження вільного обрання на найзначніші архієрейські посади та архімандрії духовними і світськими особами з подальшим затвердженням імператрицею [20, 81–82].

Родинний вплив К. Розумовського при російському дворі зумовив посилення політичної ваги інституту Гетьманату і розширення його повноважень. Це чітко засвідчили кроки щодо посилення впливу Гетьманату на процес обрання лаврського архімандрита. При цьому, відновлюючи свій вплив на церковне життя підпорядкованої території, К. Розумовський апелював до традицій своїх попередників. Інструментом впливу гетьмана була можливість делегувати старшину для участі у виборах архімандрита Києво-Печерської лаври. Ця участь, попри свій формальний характер, засвідчувала посилення статусу гетьмана та легітимізувала його роль у політико-правовій моделі Гетьманату.

Джерела і література

1. ІР НБУВ, ф. II, №5030,
2. ІР НБУВ, ф. II, № 26298
3. ІР НБУВ, ф. 160, № 580.
4. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 2, спр. 45.
5. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2377
6. № XIX. 25 февраля 1752 г. Отрывок из донесения префекта Киевской академии иеромонаха Георгия Конисского гетману К.Г. Розумовскому об избрании трех кандидатов на вакансию Переяславского епископа // **Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.** Отд. II (1721–1795). Т. II (1751–1762). Киев, 1905.
7. Універсал І. Мазепи про підтвердження призначення чернігівським і новгородським архієпископом Іони Ольховського ігуменом Кам'янського монастиря. 1706, липня 10, Батурін. № 449 // **Універсали Івана Мазепи 1687–1709:** зб. док. Київ, Львів, 2002.
8. [Болховитинов Е.]. **Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамлат и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер.** Киев, 1826.
9. [Болховитинов Е.]. **Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамлат и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер.** Киев, 1847.
10. Горяга О.В. Місце та роль козацької старшини в системі органів влади Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. // **Актуальні проблеми держави і права:** зб. наук. пр. Вип. 45. Одеса, 2009.
11. Гуржій О.І. **Гетьманська Україна.** Київ, 1999: Серія: Україна крізь віки. Т. 8.

12. Дзюба О.М. **Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини)**. Київ, 2012.
13. **Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры**. Киев, 1805.
14. Кривошея В.В. **Козацька еліта Гетьманщини**. Київ, 2008.
15. Кривошея В.В. **Неурядова старшина Гетьманщини**. Київ, 2009.
16. Крип'якевич І.П. **Богдан Хмельницький**. Львів, 1990.
17. Омельчук В.В. Гетьманська адміністрація у регулюванні податків та повинностей з лаврських володінь і конфліктні ситуації з лаврськими підданими // **Проблеми модернізації України: науковий часопис**. Вип. 1: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Модернізація України: проблеми та технології успішності (питання економіки, права, соціології, освіти і культури)», Київ, МАУП, 12 листопада 2015 р. Київ, 2015.
18. Омельчук В.В. Козацька комісія Г. Юркевича у розгляді спорів Києво-Печерської лаври (1743–1744 рр.) // **Проблеми модернізації України : науковий часопис**. Вип. 2: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Правова держава та демократичне суспільство: фактори розвитку та взаємодії», Київ, МАУП, 16 квітня 2016 р. Київ, 2016.
19. Петров Н.И. Введение // **Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии**. Отд. II (1721–1795). Т. II (1751–1762). Киев, 1905.
20. Путро О.І. **Гетьман К. Розумовський та його доба (з історії української державотворення XVIII ст.)**. Ч. II. Київ, 2008.
21. Скитский Б.В. **Гетьманщина накануне ее падения (Очерки быта)**. Владикавказ, 1928.